

Matematikai statisztika összefoglaló zárószigorlatra

Dr. Tómacs Tibor
Eszterházy Károly Egyetem
Matematikai és Informatikai Intézet

Statisztikai mező és minta

A valószínűségszámításban tárgyalt feladatokban mindig szerepel valamilyen információ bizonyos típusú véletlen események valószínűségére vonatkozóan. Például:

- *Mi a valószínűsége annak, hogy két szabályos kockával dobva a kapott számok összege 7?*

Itt a szabályosság azt jelenti, hogy a kocka bármely oldalára $\frac{1}{6}$ valószínűséggel eshet.

- *Egy boltban az átlagos várakozási idő 2 perc. Mi a valószínűsége, hogy 3 percen belül nem kerülünk sorra, ha a várakozási idő exponenciális eloszlású?*

Itt az adott információk alapján $1 - e^{-\frac{x}{2}}$ annak a valószínűsége, hogy a várakozási idő kevesebb mint x perc.

Ha egy hasonló feladatban a megoldáshoz szükséges információk nem mindegyike ismert, akkor azokat nekünk kell tapasztalati úton meghatározni. A *matematikai statisztika* ilyen jellegű problémákkal foglalkozik.

A statisztikai feladatokban tehát az események rendszere, pontosabban az $(\Omega, \mathcal{F})$ mérhető tér adott, de a valószínűség nem.

Definíció (statisztikai mező). Legyen $\mathcal{P}$ azon $P: \mathcal{F} \rightarrow \mathbb{R}$ függvények halmaza, melyekre $(\Omega, \mathcal{F}, P)$ valószínűségi mező. Ekkor az $(\Omega, \mathcal{F}, P)$ rendezett hármast *statisztikai mezőnek* nevezzük.

A statisztikai feladatok mindig megfogalmazhatók valószínűségi változók segítségével, így egy valószínűségi változóra vonatkozólag kell információkat

gyűjteni. Jelöljük ezt ξ -vel. Az adatgyűjtésnek a statisztikában egyetlen módja van, a ξ -t meg kell figyelni (mérni) többször, egymástól függetlenül. Az i -edik megfigyelés eredményét jelölje ξ_i , amely egy véletlen érték, vagyis valószínűségi változó.

Definíció (minta). A ξ valószínűségi változóra vonatkozó n elemű minta alatt a ξ -vel azonos eloszlású $\xi_1, \dots, \xi_n$ független valószínűségi változókat értünk. A ξ_k -t k -adik mintaelemnek, n -et pedig a mintaelemek számának nevezzük.

Ha több valószínűségi változóra is szükségünk van, akkor mindegyikre kell megfigyeléseket végezni, így több mintánk is lesz.

A gyakorlatban nem mintával dolgozunk, hanem konkrét számokkal, melyek a mintaelemek lehetséges értékei.

Definíció (mintarealizáció). Ha $\xi_1, \dots, \xi_n$ a ξ valószínűségi változóra vonatkozó minta és $\omega \in \Omega$, akkor a $\xi_1(\omega), \dots, \xi_n(\omega)$ értékeket ξ -re vonatkozó mintarealizációnak nevezzük.

Statisztikai feladatokban mintarealizáció alapján számolunk. Az így meghozott döntés nem biztos, hogy megfelel a valóságnak, csak annyit mondhatunk róla, hogy nem mond ellent a mintarealizációnak.

A matematikai statisztika alaptétele

A vizsgált ξ valószínűségi változó F_ξ eloszlásfüggvényét ismerve rengeteg kérdés megválaszolható. Így a statisztikában alapvető feladat az eloszlásfüggvény becslése. Ehhez azt kell tudni, hogy $F_\xi(x) = P(\xi < x)$ minden $x \in \mathbb{R}$ esetén. Tehát egy esemény valószínűségét kell megbecsülni. A valószínűség definícióját a relatív gyakoriság tulajdonságai sugallták, így az a sejtésünk, hogy egy esemény valószínűségét a relatív gyakoriságával lenne érdemes becslni. A $\xi < x$ esemény relatív gyakorisága a ξ -re vonatkozó minta alapján, az x -nél kisebb mintaelemek és a összes mintaelemek számának hányadosa.

Definíció (tapasztalati eloszlásfüggvény). Legyen $\xi_1, \dots, \xi_n$ egy ξ valószínűségi változóra vonatkozó minta. Ekkor azt a függvényt, amely minden x valós számhoz az

$$F_n^*(x) := \frac{x\text{-nél kisebb mintaelemek száma}}{n}$$

valószínűségi változót rendel, a ξ -re vonatkozó n elemű mintához tartozó tapasztalati eloszlásfüggvényének nevezzük.

A következő tétel szerint a tapasztalati eloszlásfüggvény nagyon jó becslése a valódi eloszlásfüggvénynek.

Tétel (matematikai statisztika alaptétele). 1 valószínűséggel teljesül, hogy a tapasztalati eloszlásfüggvény a minta elemszámának végtelenbe tartása esetén, a valós számok halmazán egyenletesen konvergál a valódi eloszlásfüggvényhez, azaz

$$P\left(\lim_{n \rightarrow \infty} \sup_{x \in \mathbb{R}} |F_n^*(x) - F_\xi(x)| = 0\right) = 1.$$

Tehát, ha a minta elemszáma elegendően nagy, akkor $F_n^*(x)$ 1 valószínűséggel egyformán jól közelíti az $F_\xi(x)$ értékét minden $x \in \mathbb{R}$ esetén.

Statisztikák

Tegyük fel, hogy egy ismeretlen eloszlású ξ valószínűségi változó várható értékét kell meghatározni. Mivel az eloszlást nem ismerjük, ezért a minta alapján kell becslést adni. A későbbiekben látni fogjuk, hogy bizonyos szempontból jó becslése a várható értéknek a ξ -re vonatkozó $\xi_1, \dots, \xi_n$ minta elemeinek a számtani közepe, azaz $\frac{1}{n}(\xi_1 + \dots + \xi_n)$. Általánosan fogalmazva itt egy olyan függvényt definiáltunk, amely egy valószínűségi változókból álló rendezett n -eshez egy valószínűségi változót rendel.

Definíció (statisztika). Az olyan függvényeket, melyek a mintához egy valószínűségi változót rendelnek, *statisztikának* nevezzük.

Definíció (nevezetes statisztikák). Legyen $\xi_1, \dots, \xi_n$ a ξ valószínűségi változóra vonatkozó minta. Ekkor

1. a *mintaátlag* $\bar{\xi} := \frac{1}{n}(\xi_1 + \dots + \xi_n)$;
2. a *tapasztalati szórásnégyzet* $S_n^2 := \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (\xi_i - \bar{\xi})^2$;
3. a *korrigált tapasztalati szórásnégyzet* $S_n^{*2} := \frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (\xi_i - \bar{\xi})^2$.

Pontbecslések

Tegyük fel, hogy a vizsgált valószínűségi változó eloszlásának típusa már ismert (egyenletes, exponenciális, normális, stb.), de az eloszlás valamely paramétere vagy paraméterei ismeretlenek. A pontbecslés feladata, hogy ezeknek az ismeretlen paramétereknek egy valós értékű függvényét becsljük meg egy statisztikával. Például, ha ξ egyenletes eloszlású az $[a, b]$ intervallumon, ahol a és b ismeretlenek, akkor becsljük meg egy statisztikával a ξ várható értékét. Itt a várható érték $\frac{a+b}{2}$, azaz a paraméterek egy valós értékű függvénye.

Fontos kérdés, hogy milyen szempontok szerint válasszuk ki a becslést megadó statisztikát. A következő természetesnek tűnő feltételeket adjuk:

- ingadozzon a becslendő érték körül;
- szórása a lehető legkisebb legyen;
- a minta elemszámának végtelenbe tartása esetén konvergáljon a becslendő értékhez.

A következőkben ezeket a feltételeket fogalmazzuk meg pontosabban. Legyen $\xi_1, \xi_2, \dots$ az előbbi ξ valószínűségi változóra vonatkozó végtelen elemszámú minta (azaz $\xi_1, \xi_2, \dots$ független ξ -vel azonos eloszlású valószínűségi változók). Jelölje $\vartheta_1, \dots, \vartheta_v$ az ismeretlen paramétereket, legyen $\vartheta := (\vartheta_1, \dots, \vartheta_v)$ és jelöljük $g(\vartheta)$ -val a becslendő értéket.

Definíció (torzítatlan becslés). A T statisztika $g(\vartheta)$ *torzítatlan becslése*, ha T várható értéke minden lehetséges ϑ esetén $g(\vartheta)$ -val egyezik meg.

Például

- a mintaátlag torzítatlan becslése a várható értéknek;
- egy esemény relatív gyakorisága torzítatlan becslése az esemény valószínűségének;
- a korrigált tapasztalati szórásnégyzet torzítatlan becslése a szórásnégyzetnek.

Definíció (hatásos becslés). A $g(\vartheta)$ összes véges szórású torzítatlan becslése közül a legkisebb szórásút, a $g(\vartheta)$ *hatásos becslésének* nevezzük.

Hatásos becslés nem minden esetben létezik!

Tétel (hatásos becslés egyértelműsége). A hatásos becslés 1 valószínűséggel egyértelmű, azaz, ha T_1 és T_2 a $g(\vartheta)$ -nak hatásos becslései, akkor minden lehetséges ϑ esetén 1 a valószínűsége, hogy $T_1 = T_2$.

Például egy esemény relatív gyakorisága hatásos becslése az esemény valószínűségének.

Definíció (erősen konzisztens becsléssorozat). A T_n statisztikasorozat (ahol $n \in \mathbb{N}$ a minta elemszámát jelenti) $g(\vartheta)$ -nak *erősen konzisztens becsléssorozata*, ha minden lehetséges ϑ esetén $\lim_{n \rightarrow \infty} T_n = g(\vartheta)$ teljesül 1 valószínűséggel.

Például

- a mintaátlag erősen konzisztens becsléssorozata a várható értéknek;
- egy esemény relatív gyakorisága erősen konzisztens becsléssorozata az esemény valószínűségének;
- a tapasztalati szórásnégyzet erősen konzisztens becsléssorozata a szórásnégyzetnek.

Hogyan lehet megtalálni az ilyen tulajdonsággal rendelkező becsléseket? Több módszer is ismert, az egyik ezek közül az ún. *maximum likelihood módszer*, amelynek az a lényege, hogy adott mintarealizációhoz az ismeretlen paramétereknek olyan becslését adjuk meg, amely mellett az adott mintarealizáció a legnagyobb valószínűséggel következik be.

Intervallumbecslések

Tegyük fel, hogy a vizsgált valószínűségi változó eloszlásának típusa már ismert (egyenletes, exponenciális, normális, stb.), de az eloszlás valamely paramétere vagy paraméterei ismeretlenek. Jelölje $\vartheta_1, \dots, \vartheta_v$ az ismeretlen paramétereket, és legyen $\vartheta := (\vartheta_1, \dots, \vartheta_v)$. Az intervallumbecslés feladata valamely ismeretlen ϑ_k paraméter becslése egy olyan intervallummal, amelybe ez az ismeretlen paraméter nagy valószínűséggel beleesik. Az intervallumot majd konfidenciaintervallumnak nevezzük, amelynek végpontjait két statisztikával adjuk meg.

Definíció (konfidenciaintervallum). Legyen T_1 és T_2 statisztikák. Azt mondjuk, hogy a $[T_1, T_2]$ intervallum $1 - \alpha$ *biztonsági szintű konfidenciaintervallum* a ϑ_k paraméterre, ha minden lehetséges ϑ esetén legalább $1 - \alpha$ valószínűséggel teljesül, hogy $T_1 \leq \vartheta_k \leq T_2$. Ha ennek a valószínűségét minden lehetséges ϑ esetén meghatározzuk, akkor az így kapott valószínűségekből álló halmaznak az infimumát a $[T_1, T_2]$ konfidenciaintervallum *pontos biztonsági szintjének* nevezzük. Ha minden lehetséges ϑ esetén a $\vartheta_k < T_1$ és $\vartheta_k > T_2$ események valószínűségei megegyeznek, akkor a $[T_1, T_2]$ intervallumot *centráltnak* konfidenciaintervallumnak nevezzük ϑ_k -ra nézve.

Legyen például ξ normális eloszlású ismeretlen m várható értékkel és ismert σ szórással. Ekkor

$$T_1 = \bar{\xi} - \frac{\sigma}{\sqrt{n}} \Phi^{-1} \left(1 - \frac{\alpha}{2} \right) \quad \text{és} \quad T_2 = \bar{\xi} + \frac{\sigma}{\sqrt{n}} \Phi^{-1} \left(1 - \frac{\alpha}{2} \right)$$

választással $[T_1, T_2]$ az m -re nézve $1 - \alpha$ a pontos biztonsági szintű centráltnak konfidenciaintervallum, ahol Φ^{-1} a standard normális eloszlás eloszlásfüggvényének inverzét jelenti.

Hipotézisvizsgálatok

Hogyan lehet dönteni a mintarealizáció alapján arról, hogy egy a statisztikai mezőre vonatkozó feltételezést, más szóval *hipotézist* elfogadjuk-e igaznak vagy sem? Ez a hipotézis lehet például az, hogy a vizsgált valószínűségi változó normális eloszlású, vagy a valószínűségi változó várható értéke megfelel

az előírásnak, vagy két valószínűségi változó független, vagy várható értékeik megegyeznek stb.

Azt a feltételezést, amelyről döntést akarunk hozni, *nullhipotézisnek* nevezzük és H_0 -val jelöljük. Ha H_0 -t elutasítjuk, akkor egy azzal ellentétes állítást fogadunk el, melyet *ellenhipotézisnek* nevezünk, és H_1 -gyel jelölünk. Döntésünk lehet helyes, vagy helytelen az alábbiak szerint:

	H_0 -t elfogadjuk	H_0 -t elutasítjuk
H_0 igaz	<i>helyes döntés</i>	<i>elsőfajú hiba</i>
H_0 nem igaz	<i>másodfajú hiba</i>	<i>helyes döntés</i>

A döntést egy ún. *próba* segítségével fogjuk meghozni. Ennek a próbának a *terjedelme* α , ha minden lehetséges esetben az elsőfajú hiba valószínűsége legfeljebb α . A próbát *torzítatlannak* nevezzük, ha a H_0 -t nagyobb valószínűséggel utasítjuk el, ha H_1 igaz, mint amikor H_0 igaz.

A próbához két dologra lesz szükségünk, egy statisztikára és egy intervallumra. A statisztikát *próbastatisztikának*, az intervallumot *elfogadási tartománynak* nevezzük. Az elfogadási tartomány komplementerét *kritikus tartománynak* nevezzük. Amennyiben a mintarealizációt behelyettesítve a próbastatisztikába egy olyan számot kapunk, amely benne van az elfogadási tartományban, akkor elfogadjuk a nullhipotézist. Ha ez nem teljesül, azaz a kritikus tartományba esik a próbastatisztika értéke, akkor az ellenhipotézist fogadjuk el.

Adott feltételekkel és adott null- illetve ellenhipotézis esetén az a célunk, hogy egy olyan torzítatlan próbát találjunk, amely rögzített terjedelem esetén a lehető legkisebb valószínűségű másodfajú hibát eredményezi.

Előfordulhat, hogy még a legkisebb másodfajú hiba valószínűsége is túlságosan nagy. Ekkor célszerű az előző kívánalmak mellett azt is megkövetelni a próbától, hogy a minta elemszámának végtelenbe tartásával a másodfajú hiba valószínűsége konvergáljon nullához. Ezt a tulajdonságot úgy nevezzük, hogy a próba *konzisztens*. Ilyen próba esetén, amennyiben a legkisebb másodfajú hiba valószínűsége is túlságosan nagy, csak annyit kell tennünk, hogy növeljük a minta elemszámát, amivel tetszőlegesen kicsivé tehető a másodfajú hiba valószínűsége.

Egymintás u próba

Legyen ξ normális eloszlású valószínűségi változó ismeretlen m várható értékkel és ismert σ szórással, továbbá legyen $\xi_1, \dots, \xi_n$ a ξ -re vonatkozó minta.

A

$$H_0: m = m_0$$

$$H_1: m \neq m_0$$

hipotézisekre kell adni α terjedelmű próbát, ahol $m_0 \in \mathbb{R}$ rögzített. Bizonyítható, hogy az előző kívánalmaknak megfelelő α terjedelmű próbát kapunk, ha a próbastatisztika

$$u := \frac{\bar{\xi} - m_0}{\sigma} \sqrt{n}$$

és az elfogadási tartomány a

$$\left[-\Phi^{-1} \left(1 - \frac{\alpha}{2} \right), \Phi^{-1} \left(1 - \frac{\alpha}{2} \right) \right]$$

intervallum.

Kétmintás u-próba

Legyen ξ normális eloszlású valószínűségi változó m_1 és σ_1 paraméterekkel, η normális eloszlású valószínűségi változó m_2 és σ_2 paraméterekkel, ahol m_1, m_2 ismeretlenek és σ_1, σ_2 ismertek. Legyen $\xi_1, \dots, \xi_{n_1}$ a ξ -re vonatkozó, illetve $\eta_1, \dots, \eta_{n_2}$ az η -ra vonatkozó minta. A

$$H_0: m_1 = m_2$$

$$H_1: m_1 \neq m_2$$

hipotézisekre kell adni adott α terjedelmű próbát. Bizonyítható, hogy a kívánalmaknak megfelelő próbát kapunk, ha a próbastatisztika

$$u := \frac{\bar{\xi} - \bar{\eta}}{\sqrt{\frac{\sigma_1^2}{n_1} + \frac{\sigma_2^2}{n_2}}}$$

és az elfogadási tartomány a

$$\left[-\Phi^{-1} \left(1 - \frac{\alpha}{2} \right), \Phi^{-1} \left(1 - \frac{\alpha}{2} \right) \right]$$

intervallum.